

Received: 02.11.2022

Accepted: 08.12.2022

DOI: 10.34858/sstp.1.2022.6

Vasyl KUPRIICHUK

Zhytomyr Ivan Franko State University

e-mail: kvm1968@ukr.net

ORCID: 0000-0001-7229-1749

Public Management in the Field of Protection and Preservation of Cultural Heritage During the Russian-Ukrainian War of 2022

The article analyzes the state of protection and preservation of cultural heritage during the Russian-Ukrainian war as one of the main factors in the formation of Ukrainian national identity, an integral component of the global cultural development of humanity in modern realities. In particular, the results of the activities of central state authorities and local self-government bodies regarding the implementation of a unified state policy in the field of protection and preservation of cultural heritage during the full-scale Russian invasion of Ukraine are summarized. Attention is focused on the peculiarities of the understanding of today's administrative establishment regarding the role of cultural heritage in the processes of creative development of national statehood and the priority of specific efforts of the authorities during martial law in this area. It is emphasized that the protection of cultural heritage is the most vulnerable area in the system of national culture, which is constantly exposed to external destructive influences, provided that quite often effective solutions are at the intersection of the opposing interests of the state, as the main subject of the preservation of cultural heritage, and interested public

objects associations and movements, on the one hand, and subjects of economic activity, on the other, as well as a general reluctance to implement innovations recognized by the world community. At the same time, it is noted that its content, institutional and legal support have significant shortcomings, which with a high probability may affect not only its future development, but also the general state of the cultural sphere, patriotic upbringing of the younger generation and the formation of the national identity of Ukrainians. A scientific approach to determining the most effective modern directions of reforming activities related to the protection and preservation of cultural heritage monuments in Ukraine has been conceptualized.

Keywords: public administration, protection and preservation of cultural heritage, state policy, Russian-Ukrainian war, Russian aggression

Публічне управління у сфері охорони та збереження культурної спадщини під час російсько-української війни 2022 року

У статті проаналізовано стан охорони та збереження культурної спадщини під час російсько-української війни як одного з головних чинників формування української національної ідентичності, невід'ємної складової всесвітнього культурного доробку людства в сучасних реаліях. Узагальнено, зокрема, результати діяльності центральних органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо проведення єдиної державної політики у сфері охорони та збереження культурних надбань під час повномасштабного російського вторгнення в Україну. Зосереджена увага на особливостях розуміння сьогоdnішнім управлінським істеблiшментом щодо ролі культурної спадщини в процесах креативної розбудови національної державності та пріоритетності конкретних зусиль влади під час воєнного стану в цій царині. Наголошено, що охорона культурної спадщини є найбільш вразливою сферою у системі національної культури, яка повсякчас зазнає зовнішніх деструктивних впливів за умови, що досить часто ефективні рішення перебувають на перетині протилежних інтересів держави, як головного суб'єкта збереження культурних надбань, і зацікавлених громадських об'єднань та рухів, з одного боку, та суб'єктів господарчої діяльності - з іншого, а також

загального небажання впроваджувати новації, визнані світовим співтовариством. При цьому зазначено, що її змістовне наповнення, інституційне та нормативно-правове забезпечення мають суттєві недоліки, які з високою ймовірністю можуть позначитися не лише на її майбутньому розвитку, але й загальному стані культурної сфери, патріотичному вихованні молодого покоління та формуванні національної ідентичності українців. Концептуалізовано науковий підхід щодо визначення найбільш ефективних сучасних напрямків реформування діяльності щодо охорони та збереження пам'яток культурної спадщини в Україні.

Ключові слова: публічне управління, охорона та збереження культурної спадщини, державна політика, російсько-українська війна, російська агресія

Вступ

Збереження культурної спадщини як одного з головних чинників формування української національної ідентичності, невід'ємної складової всесвітнього культурного доробку людства є обов'язком держави, громадськості та відповідальністю перед прийдешніми поколіннями. Відповідно до статті 54 Конституції України «держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» (Konstytutsiia Ukrainy).

Також в текстах провідних галузевих нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у пам'яткоохоронній сфері, зокрема законах України «Про охорону культурної спадщини», «Про культуру», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»

послідовно визначено роль культурної спадщини у системі національної культури як її основи (Mishchenko, 2017).

Отже, саме шанобливе становлення до історії та культури, збереження та раціональне використання об'єктів культурної спадщини з боку держави та громадськості має позитивний вплив на міжнародний імідж України.

Національна культурна спадщина України - це надбання усього Українського народу - громадян України різних національностей, тому, з одного боку, вона (спадщина) відіграє надзвичайно велику роль у формуванні національної ідентичності Українського народу та розбудові української громадянської (політичної) нації, а з іншого боку основу матеріальної і духовної культурної спадщини Українського народу спадщини саме етнічних українців, тому вона визначальним чином впливає також на формування етнічної ідентичності українців.

Культурна спадщина - це те багатство, яке збагачує кожного, хто вміє ним користуватись. І в першу чергу збагачує духовно. Та між цінністю спадщини та її суспільним усвідомленням й ефективним використанням існує провалля. Проблема в тому, що ні система навчання й виховання з її суспільними інституціями, ані наявна інфраструктура культури не забезпечують належного формування гідних великої культурної спадщини спадкоємців - вільних і відповідальних громадян (Vynnychenko, 1920).

В цій роботі автор спирався на дослідження вітчизняних фахівців з зазначеної проблематики, зокрема - В. Винниченко (Vynnychenko, 1920), Л. Бойко (Boiko, 2010), Ю. Богуцький (Bohutskyi, 2009), Н. Гончаренко (Honcharenko, 2020), С. Заремба (Zaremba, 2002), М.

Міщенко (Mishchenko, 2017, 2020), М. Шандрук, (Shandruk, 2010), О. Юрченко-Микита (Yurchenko-Mukyta, 2010) та ін.

Мета дослідження полягає в розкритті управлінської діяльності української держави у сфері охорони та збереження культурної спадщини підчас російсько-української війни.

Методологія обумовлюється метою й поєднує у собі чотири основні методи - історичний, структурно-функціональний, системний та порівняльний, які в сукупності дозволили, на наш погляд, висвітлити зазначену наукову проблему у всій її повноті та складності.

Від початку російської навали в Україну 24 лютого 2022 року, що стало новим етапом російсько-української війни, розпочатої в 2014 році, знищення та масове вивезення російськими окупантами культурних цінностей з території України вражає своїми обсягами. Вони співмірні із діями нацистської Німеччини на окупованих територіях в часи II світової війни та винищенням цінностей Ісламською державою у наш час.

Сучасний стан діяльності з охорони пам'яток культури

Під час воєнного стану українські вчені висловили свою стурбованість з приводу «культурної катастрофи, що розгортається», яку підтримав президент України. Генеральний директор компанії J. Paul Getty Trust Джеймс Куно у своєму зверненні також засудив культурні звірства, які скоєні і продовжують відбуватися в Україні, та наголосив, що захист і збереження культурної спадщини є основною

цінністю людства (Voroh ruinuie kulturni pamiatky: kudy nadsylaty dokazy dlia Naahy, 2022).

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (далі ЮНЕСКО) виголосила та опублікувала заяву:

- про глибоке занепокоєння ситуацією в Україні, та вимагає негайного припинення атак на цивільні об'єкти з боку російського агресора;

- про свою клопітку роботу щодо_позначення ключових історичних об'єктів країни емблемою Гаазької конвенції 1954 року

- міжнародно визнаним символом охорони культурної спадщини під час збройного конфлікту;

- про співпрацю з директорами українських музеїв з метою координації зусиль щодо збереження колекцій;здійснення моніторингу пошкоджень культурних об'єктів за допомогою супутникових знімків.

Після повідомлень Президентом України Володимиром Зеленським про бомбардування Росією Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» в м. Київ, Центр Симона Візенталя закликав ЮНЕСКО вжити негайних заходів для захисту всіх релігійних та культурних об'єктів в Україні. Доречно нагадати, що 9 березня 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики України проголосило збір інформації щодо руйнування об'єктів української культурної спадщини та закликала не поширювати її з метою захисту культурних цінностей та місце перебування або переміщення музейних колекцій під час російської агресії (Voroh ruinuie kulturni pamiatky: kudy nadsylaly dokazy dlia Naahy, 2022).

Також, у квітні місяці Український культурний фонд запустив інтерактивну «Мапу культурних втрат» по всій території України (Rosiiia nyshchyt kulturni pamiatky Ukrainy).

Окремі складові діяльності із збереження історичних пам'яток набули матеріалізованих проявів серед волонтерів. Завдячуючи волонтерському руху створено міжнародний проєкт «Врятувати українську культурну спадщину онлайн» (SUCHO), який має на меті архівацію онлайн-культурних цінностей - контенту різноманітних сайтів, присвяченого національній культурі. Саме в цьому проєкті приймає участь понад тисячу бібліотекарів, архівістів та дослідників, а також до нього долучились Український науковий інститут Гарвардського університету та Альбертський університет (Terabaity proty bomb: yak aitishnyky zakhyshchaiut pamiatky kultury Ukrainy, 2022).

Станом на 3 вересня 2022 року в Україні зафіксовано понад 500 епізодів пошкоджень та руйнувань об'єктів культури, серед яких 169 релігійних споруд, 75 мистецьких осередків (будинків культури, театрів, кінотеатрів тощо), 52 меморіальних пам'ятників та витворів мистецтва, 45 бібліотек і 36 музеїв та заповідників. Серед постраждалих об'єктів - 23 пам'ятки національного значення, 112 - місцевого та 7-щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Найбільше злочинів проти культурної спадщини зареєстровано в Донецькій (130), Харківській (108), Київській (80), Луганській (59), Чернігівській (38) та Сумській (28) областях (Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy, 2022).

Також, знищено Всіхсвятський скит Святогірської лаври в селі Тетянівка, бібліотеку церкви святого Петра Могили, Георгіївську

церкву в селі Заворичі та Вознесенську церкву в селі Лук'янівка на Київщині, старовинну залізничну станцію в Охтирці на Сумщині, Художній музей ім. Куїнджі у Маріуполі, Іванківський історико-краєзнавчий музей, Музей українських старожитностей Василя Тарновського у Чернігові, пограбовано десятки музеїв та приватних колекцій. Але це, лише найбільш відомі факти. За їх межами є сотні інших злочинів проти культурної спадщини та тисячі випадків знищення й пограбування культурних цінностей, у тому числі, приватної форми власності - родинних ікон, стародруків, картин тощо (Kulturna spadshchyna Ukrainy pid rosiiskym prytsilom, 2022).

Під час російського вторгнення станом на 5 вересня 2022 року окупантами знищено або пошкоджено 186 об'єктів культурної спадщини, зокрема, релігійні споруди, історичні будівлі, будівлі призначені для культурних заходів, пам'ятники, музеї та бібліотеки (Ukrainska kulturna spadshchyna pid chas rosiiskoho vtorhnennia, 2022).

Актуальні питання захисту бібліотечних закладів

У Житомирській області від бомбардування постраждала обласна універсальна наукова бібліотека імені Олега Ольжича та Макарівська публічна бібліотека Київської області, яка знаходилась в будівлі початку ХХ століття, та знищено бібліотеку в селі Підгайне. Згоріла Центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади на Донеччині, а в Маріупольському краєзнавчому музеї знищено Наукову бібліотеку. Також, постраждали Старобільська дитячо-юнацька бібліотека, Северодонецька міська публічна бібліотека та Шуліківська сільська бібліотека в Луганській області.

У місті Харків пошкоджені Центральна наукова бібліотека університету імені Каразіна, яка була заснована ще в 1804 році; державна наукова бібліотека імені Короленка, розташована в будівлі 1901 року; Центральна бібліотека імені Маяковського; Центральна бібліотека та бібліотеки № 2, 36 і 43 Московського району. Також, горіла бібліотека в Барвінківській громаді.

Знищено бібліотеку села Олександрівка та пошкоджено бібліотеку села Станіслав на Херсонщині, а в Чернігові частково зруйновано центральну міську бібліотеку імені Коцюбинського, бібліотеку для дітей імені Довженка та обласну бібліотеку для юнацтва. Частково пошкоджено обласну наукову бібліотеку імені Короленка (Ukrainska kulturna spadshchyna pid chas rosiiskoho vtorhnennia).

Аварійний стан музейних установ

Значної руйнівної шкоди зазнали і будівлі музеїв. З перших днів повномасштабного російського вторгнення від ракетного обстрілу окупантів згорів Іванківський історико-краєзнавчий музей в Київській області в якому зберігалися твори народної творчості, зокрема картини Марії Примаченко та текстильні роботи Ганни Верес.

У березні частково зруйнований краєзнавчий музей у Бородянці. Київської області та пошкоджено музей-заповідник М.Коцюбинського в Чернігові, а також обласний художній музей імені Григорія Галагана.

Зазнали пошкоджень та пограбувань історико- архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» в Запорізькій області, Харківський художній музей, Тростянецький районний краєзнавчий музей, будівля якого є пам'яткою архітектури XVIII-XIX століть та Охтирський

міський краєзнавчий музей, розташований у маєтку початку ХХ століття. Пошкоджено фасад та частину експозиції Військово-історичного музею в Чернігові. Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 році» в Київській області.

У Маріуполі знищено художній музей імені Куїнджі та краєзнавчий музей, зруйновано Музей ретрокомп'ютерів, який зберігав понад 500 зразків комп'ютерної техніки від 1950-х до початку 2000-х років. Також російські окупанти вивезли понад 2000 експонатів трьох маріупольських музеїв (зокрема картини Куїнджі та Айвазовського) до Донецька. Пограбовано музей «Зірка Полин» у Чорнобилі.

Внаслідок російського обстрілу згорів Національний літературно-меморіальний музей Г.Сковороди у селі Сковородинівка Харківської області та зруйновано школу з єдиним в Україні музеєм російського поета Сергія Єсеніна в м. Харків (Ukrainska kulturna spadshchyna pid chas rosiiskoho vtorhnennia).

Також, окупанти знищили і далі продовжують руйнувати велику (невідому) кількість інших маленьких музеїв при школах та інших закладах освіти, культури тощо.

Пошкодження релігійних об'єктів

Значних втрат зазнали також і релігійні об'єкти. Окупанти «руського миру» знищили три дерев'яні церкви ХІХ століття, а саме: церкву Різдва Богородиці (село В'язівка, Житомирська область); Георгіївську церкву (село Заворичі, Київська область); церкву Вознесіння Господнього (село Лук'янівка, Київська область).

Саме ці церкви були в користуванні Українська Православна Церква Московського патріархату (далі: УПЦ МП).

У Донецькій області численних руйнувань зазнала Святогірська лавра (УПЦ МП) та зруйновано церкви: Георгіївського скиту в селі Долина; Богородичного скиту в селі Богородичне; Всіхсвятського скиту в селі Тетянівка.

Слід зазначити, що був пошкоджений Миколаївський храм Православної церкви України (далі ПЦУ) в місті Волноваха та знищено будівлю управління Донецької єпархії ПЦУ, розташовану в Маріуполі. Не уникнув зруйнувань храм пророка Іллі та апостола Андрія Первозванного в селі Мостище на Київщині, а в Луганській області частково зруйновано Свято-Христо-Різдвяний кафедральний собору Сєверодонецьку.

У Харкові пошкоджено будівлю курії Харківсько-Запорізької дієцезії Римо-Католицької церкви, три церкви (УПЦ МП): Успенський собор, Антоніївський храм та церкву Жон Мироносиць. Були пошкоджені Харківська хоральна синагога, храм святого Юрія Переможця (ПЦУ), Преображенський храм (УПЦ МП) на Салтівці, єшиву місцевої єврейської громади та храм Смоленської ікони (УПЦ МП) на Холодній горі. Часткових зруйнувань зазнав баптистський дім молитви в Ізюмі, храм цариці Тамари (УПЦ МП) у П'ятихатках, та храм Різдва Богородиці(УПЦ МП) в Дергачах.

У Чернігові пошкодженень зазнав ансамбль Троїцько- Іллінського монастиря та Єлецький Успенський монастир. Напівзруйновано церкву святителя Феодосія, пошкоджено Воскресенську, Катерининську та Свято-Казанську церкви й меморіал з каплицею архангела Михаїла на

кладовищі Яцево. Значно постраждала і Вознесенська церква в Лукашівці (Українська культурна спадщина під час російського вторгнення).

Руйнування меморіалів та місць поховань

Окремої уваги заслуговують меморіали та місця поховань. Значної наруги зазнали пам'ятники митрополиту Ігнатію та Володимирі Короленку, пам'ятник воїнам-афганцям в Маріуполі, що на Донеччині. Зруйновано меморіал всесвітньо відомого українського оперного співака, соліста Паризької національної опери, волонтера, учасника Революції гідності та бойових дій на сході України Василю Сліпаку поблизу селища Луганське.

У Києві пошкоджено будівлю музею при центрі та пам'ятка XIX століття - колишня контора прилеглого цвинтаря, а в Київській області постраждали братська могила з пам'ятником загиблим у Другій світовій війні в Бучі, пам'ятник Тарасу Шевченку та статуя архангела Михаїла в Бородянці, два пам'ятники загиблим у Другій світовій війні, пам'ятник воїнам-афганцям та пам'ятник загиблим солдатам Збройним силам України.

Також, пошкоджено меморіальну стелу учасникам Антитерористичної операції на сході України в Енергодарі на Запоріжжі. Від російських окупантів постраждало єврейське кладовище в Глухові на Сумщині, а також на території області постраждав пам'ятник 183-й танковій бригаді.

На Харківщині зазнав пошкоджень меморіал «Атака», присвячений загиблим у Другій світовій війні та меморіал жертв

нацизму «Дробицький Яр». Також, у місті Харків ушкоджено меморіал Слави та меморіал жертвам тоталітаризму. Крім того, обстрілами пошкоджено 9 кладовищ міста.

У Херсонській області зруйновано меморіальну стелу на честь В'ячеслава Чорновіла, а в Чернігові постраждав меморіал на цвинтарі Яцево (Ukrainska kulturna spadshchyna pid chas rosiiskoho vtorhnennia).

Знищення культурної інфраструктури

Щодо інших об'єктів культурної спадщини які постраждали в наслідок війни, зазначимо наступне. У Києві постраждала мала опера на Лук'янівці, а в Маріуполі знищено драматичний театр. В Лисичанську згоріли дві будівлі кінця XIX століття, що належать добельгійської спадщини міста, а саме:будівля казарми содового заводу (нині Лисичанська багатопрофільна гімназія) та будинок директора цього заводу (нині протитуберкульозна поліклініка).

У Одесі пошкоджено Воронцовський палац, а в Тростянці Сумської області згорів будинок управителя маєтками Леопольда Кеніга (пам'ятка архітектури національного значення, 1911) де розташовувалась Краснотростянецька лісова науково-дослідна станція.

Також постраждав Круглий двір та локомотивне депо «Смородине» 1877 року. Вохтирці пошкоджено Будинок культури (архітектурна пам'ятка 1914 року).

У Харкові зруйновано понад 30 об'єктів культурної спадщини, в тому числі багато дореволюційних будівель, зокрема: прибутковий будинок Масловського - архітектурну пам'ятку 1911 року; будівля магазину «Люкс» (1894); будівля Харківського апеляційного суду

(1902); Палац праці (1916) та пожежна частина на Заїківці (1887). Постраждали Харківська обласна філармонія (1859), школа № 7 (1906-1907) та Харківський художній музей (1912).

Що стосується пам'яток радянських часів, зазначимо, що серед знищених – будівлі Харківської обласної державної адміністрації, обласного управління поліції та економічного факультету Харківського університету (колишній будинок Народного комісаріату праці УСРР). Значних ушкоджень зазнали, Державний інститут з проектування підприємств коксохімічної промисловості, будинок «Слово», будівля Харківської міської ради, театр опери та балету, а також інші об'єкти.

У Чернігові зафіксовано понад 20 злочинів проти культурної спадщини, зокрема, пошкоджено колишній будинок окружного суду(нині обласне управління Служби безпеки України), та частково зруйновано колишній кінотеатр імені Щорса (нині обласний молодіжний центр) (Ukrainska kulturna spadshchyna pid chas rosiiskoho vtorhnennia).

Висновок

Саме культурна спадщина є найпотужнішою складовою формування національної ідентичності, допомагає українцям усвідомити себе єдиною нацією, поруч із мовою, цілісною територією, економічним життям і спільністю історичної долі. Позитивне відношення до культурної спадщини, яка зберігалася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, які мають універсальну історичну, наукову і мистецьку цінність, є одним із важливих показників національної культури, яку так хочуть сьогодні знищити російські

загарбники. Прагнення України зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, і мати власне обличчя в контексті розвитку європейської, світової цивілізації, реалізувати неможливо без усвідомлення свого історично-культурного коріння шляхом вивчення і популяризації минулого та органічного включення його в суспільне життя.

References

- Bohutskyi, Yu. P., Yakovliev, M. I., M. M. Yakovyna, M. M ta in. (2009). *Zasady diialnosti pamiatkookhoronnykh orhanizatsii* [Principles of activity of monument protection organizations]. *Pamiatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh*. In-t kulturolohii Akad. mystetstv Ukrainy. Kyiv. S. 362-408. [in Ukrainian].
- Boiko, L. (2010). *Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury yak obiekt naukovykh doslidzen* [The Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*. 8. С. 42-44. [in Ukrainian].
- Honcharenko, N. K. (2020). *Istoryko-kulturna spadshchyna krymskotatarskoho narodu v kulturnomu prostori suchasnoi Ukrainy* [Historical and cultural heritage of the Crimean Tatar people in the cultural space of modern Ukraine]. *Kultura pamiaty suchasnoho ukrainskoho suspilstva: transformatsiia, dekomunizatsiia, yevropeizatsiia*. Instytut kulturolohii NAM Ukrainy. S. 276 - 297. [in Ukrainian].
- Konstytutsiia Ukrainy vid 27 chervnia 1996 roku [The Constitution of Ukraine dated June 27, 1996]. URL: <https://www.spfu.gov.ua/documents/1757.html>. [in Ukrainian].
- Kulturna spadshchyna Ukrainy pid rosiiskym prytsilom [Cultural heritage of Ukraine under the Russian crosshairs] URL: https://lb.ua/culture/2022/07/29/524561_zlochyni_proti_kulturishchokazhe.html. [in Ukrainian].
- Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy [Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine]. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7646.html>. [in Ukrainian].

- Mishchenko M. O. (2017). Vplyv natsionalnoho zakonodavstva pro okhoronu kulturnoi spadshchyny na protsesy yevrointehratsii u kulturno- mystetskii sferi [The influence of national legislation on the protection of cultural heritage on the processes of European integration in the cultural and artistic sphere]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*. Rivne. S. 186-189. [in Ukrainian].
- Mishchenko M.O. (2020). Suchasni sposoby materializatsii pamiaty pro obiekty kulturnoi spadshchyny, yaki perebuvauiut pid zahrozoiu znyshchennia [Modern ways of materializing the memory of objects of cultural heritage that are under threat of destruction]. *Kulturolohichna dumka. Shchorichnyk nauk. prats. Instytut kulturolohii NAM Ukrainy*. 17. S.130- 138. [in Ukrainian].
- Rosiia nyschyt kulturni pamiatky Ukrainy: zivylasia interaktyvna mapa vratat [Russia is destroying cultural monuments of Ukraine: an interactive map of the losses has appeared]. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/6/248121/>. [in Ukrainian].
- Shandruk M. Yu., Yurchenko-Mykyta O. V. (2010). Kataloh kulturnykh tsinnosti, vykradenykh z derzhavnykh muzeiv, zapovidnykiv, ustanov ta pryvatnykh kolektsii (1999-2009 rr.) [Catalog of cultural values stolen from state museums, nature reserves, institutions and private collections (1999-2009)]; *M-vo kultury i turyzmu Ukrainy, Derzh. sluzhba kontroliu za peremishchenniam kult. tsinnosti cherez derzh. kordon Ukrainy*. Kyiv. 136 s. [in Ukrainian].
- Terabaity proty bomb: yak aitishnyky zakhyschchaiut pamiatky kultury Ukrainy [Terabytes against bombs: how hackers protect cultural monuments of Ukraine]. URL: <https://www.dw.com/uk/terabaity-proty-bomb-yak-aitishnyky-zakhyschchaiut-pamiatky-kultury-ukrainy/a-61259856>. [in Ukrainian].
- Ukrainska kulturna spadshchyna pid chas rosiiskoho vtornnennia [Ukrainian cultural heritage during the Russian invasion]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%808F> (2022). [in Ukrainian].
- Voroh ruiniue kulturni pamiatky: kudy nadsylaty dokazy dlia Haahy? [The enemy destroys cultural monuments: where to send evidence for The Hague?]. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/03/9/247740/>. [in Ukrainian].
- Vynnychenko V. (1920). *Vidrodzhennia natsii Ch. 1* [The revival of the nation Part 1]. Kyiv; Viden: [3 druk. Khrystofa Raisera Syniv u Vidni], 348 s. [in Ukrainian].

Zaremba S. Z. (2002). *Narysy z istorii ukrainskoho pamiatkoznavstva* [Essays on the history of Ukrainian heritage studies]. Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i Ukr. t-va okhorony pamiatok istorii ta kultury. Kyiv, 204 s. [in Ukrainian].